

* * *

זיוה שמיר

גילוי וכיסוי בלשון

נילי כהן, משפטים ומילים: החיים בין משפט לספרות

ידיעות אחרונות – ספרי חמד, ראשון לציון 2022, 420 עמ'.

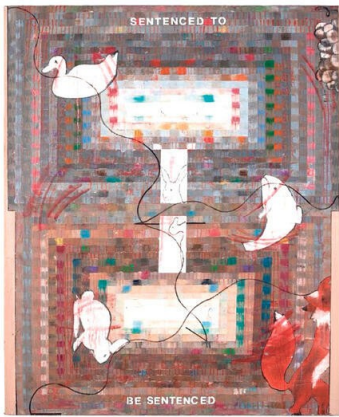
משפט וספרות הם לכאורה שני קווים מקבילים שלא ייפגשו: המשפט שואף להשלטת סדר ומשמעת, ואילו הספרות ויוצריה מעודדים מידה כלשהי של אנרכיזם, שהרי במיטבה הספרות שואפת לפריעת הסדר הישן ולשבירת המוסכמות המקובלות. כל הפעלים מן השדה הסמנטי שעניינו 'דין ומשפט' הם פעלים דפיניטיביים, כדוגמת: 'לגזור', 'לפסוק', 'לחתוך', 'לחרוץ', 'לחלוט'. לעומת זאת, שיאיה של הספרות מתרחקים מן הפסקנות הנחרצת כמפני האש, ומבכרים להשאיר את החידות בעינן ואת החוטים מפותלים ופרומים.

אף-על-פי-כן, למחקר המתפתח סביב שני התחומים הללו יש שטחי חפיפה נרחבים: ראשית, גם חקר המשפט וגם חקר הספרות הם תחומים שבהם לאינטרפרטציה של העובדות והנתונים נועד מקום חשוב, ובשניהם נודעת חשיבות מרובה לכשרונם הרטורי והקומפוזיציוני של הדוברים (יהא זה הסופר או המשפטן). בשניהם משתקפים החיים בכל מורכבותם, ועל כן גם חקר המשפט, כמו חקר הספרות, בוחר להסתייע בדיסציפלינות נוספות כדי לחתור לתיאור מדויק של הסוגייה העומדת במרכז הדיון.

זאת ועוד: יש יצירות רבות המתארות את עולם המשפט ו/או מעמידות במרכזן סוגיות מוסריות המחייבות חשיבה משפטית-אנליטית. יש יצירות ספרות המלמדות על הפער בין נקודת התצפית הפורמליסטית של עולם המשפט לבין הצדק הטבעי, או מרמזות שבחיים יש מצבי-גבול שאינם מגיעים לידי פתרון. יש סופרים שיש להם השכלה משפטית, ויש משפטנים חשובים שהם גם סופרים חשובים (וגם פסקי הדין שלהם מנוסחים בכישרון ספרותי הראוי לשמו). כל נשכת, המשוררת העברית הראשונה היתה למעשה שופטת שישבה תחת התומר שבין רמה לבית-אל ושפטה בחקמתה את בני ישראל שנוקקו להכרעה משפטית בענייני ממונות וקניין, או בעניינים שבין אדם לחברו...

כיוונים רבים ומצטלבים ניתן למצוא בתחום הבין-דיסציפלינרי ששמו "משפט וספרות", ועל-כן לא ייפלא שבית הספר למשפטים על-שם קרדוזו הפועל ב-Yeshiva University הניו-יורקית מוציא כתב-עת בשם "Law & Literature". אף לא ייפלא שבדור האחרון יצאו ברחבי העולם עשרות ספרים העוסקים בתחום חדש ומושך זה שתחומיו ונתיביהם רבים מן המצופה.

ספרה של פרופ' נילי כהן "משפטים ומילים", שראה אור זה לא מכבר, אינו דומה לרוב הספרים הללו. לפנינו ספר פרשני, שגם אוהבי ספרות – לא כל שכן משפטנים – יכולים להפיק ממנו הנאה ותועלת. זהו ספר העוסק בדילמות הקלסיות שהסעירו במהלך הדורות את ספרות העולם, למן הקלסיקה העברית והיוונית-רומית (בתיווכם של ענקה של ספרות העולם: הומרוס, שייקספיר, קפקא, בורחס ואחרים) ועד ימינו אנו. ספרה עוסק גם בסוגיות של משפט ומוסר העולות ובוקעות ממעמקה של הספרות העברית (מסיפור של ש"י עגנון, ממחזה של נתן אלתרמן ומרומן של א"ב יהושע).

על חלק מהיצירות הנדונות בספר כתבתי מאמרים רחבי-הקף (על "והיה העקוב למישור" של עגנון, על "הכלה המשחררת" של א"ב יהושע, על "פונדק הרוחות" של אלתרמן), ועל כן ניגשתי אל הספר מתוך עניין וסקרנות. התברר לי שהפרשנות המושכלת והמקורית של יצירות אלה בעיניים משפטיות, כמו זו העולה מבין דפי הספר שלפנינו, מעניקה לחוקר הספרות פרספקטיבות חדשות ומפתיעות.

מצאתי בספר דרכים רחבות מן המשוער לעיסוק ביצירות שלכאורה נכתב עליהן מעשרות נקודות-מוצא אשר מיצו כביכול את שלל האפשרויות האינטרפרטיביות שניתן לתלות בן.

אסתפק אפוא בדוגמה אחת, המעידה כאלף עדים הן על גאוניותו של הסופר הן על יכולתה של פרשנות משפטית מבריקה כדוגמת זו שמציעה כאן נילי כהן, להאיר את היצירה באור חדש וחסר תקדים. בחרתי בפרק העוסק ביצירתו הידועה של עגנון "והיה העקוב למישור", שזכתה לעשרות מאמרי פרשנות, אם לא למעלה מזה. למעשה, כל אחת מן היצירות הנדונות ב-14 פרקי הספר היא יצירה שמשכה אליה במרוצת הדורות חוקרים ומבקרים רבים, שהפכו בה והפכו בה והראו שהכול בה.

נזכיר כי סיפור מוקדם זה של עגנון עוסק בחנווני מהעיר הגליצאית בוצ'ץ' בשם מנשה-חיים (שנשה את החיים והחיים נשוהו) ובאשתו קריינדיל טשארני ("עטרה שחורה") שמצבם הכלכלי נתערער, וחייב את היהודי המרושש לסגור את חנותו ולצאת לדרך הנדודים כדי ללקט נדבות. אשתו היחסנית העדיפה לשלוח אותו לעיר אחרת, הרחק מן העין, לבל יראוהו בקלונו ברדתו ממעמד של חנווני למעמד של "מלמד" חסר-כול.

מנשה-חיים יוצא אפוא לדרך, מצויד במכתב המלצה של רב-העיר במטרה למלא את תרמילו הריק. לאחר שהוטב מצבו, בעודו עורך את ההכנות לשיבתו הביתה, מפתה אותו קבצן אחד למכור לו את מכתב ההמלצה. מנשה-חיים יוצא לחגוג את יומו האחרון כקבצן ביריד, מצויד בתרמיל מלא בכסף, אך מאבד שם את כספו, לרבות התמורה שקיבל בעבור המכתב.

הקבצן שקנה את המכתב מוצא את מותו, וזהותו של מנשה-חיים הנקובה במכתב גורמת לטעות פטלית: דבר מותו של מנשה-חיים מגיע לעירו ולאשתו. הרב אינו מחמיר בעניינה של האישה, וקריינדיל טשארני מותרת עד מהרה מעגירותיה, ונישאת לאחר, אף זוכה בכך. בשובו של מנשה-חיים לבוצ'ץ' הוא מגלה שאשתו היא אשת איש, וכי ביום בוואו היא חוגגת את חגיגת ברית-המילה של פנה הבכור. ללא דיחוי הוא מחליט לפרוש מן החיים, לשבת בבית-הקברות (שבו הציבה "אלמנתו" מצבה הנושאת את שמו). רק השומר של בית-העלמין יודע את סודו, והוא האיש שעתיד להציב בבוא היום את המצבה על קברו של מנשה-חיים האמיתי. חייה של אשתו יימשכו כאילו לא אירע דבר.

לכאורה לפנינו סיפור על שומרי "שלומי אמוני ישראל" באמצע המאה התשע-עשרה, עת הגיעה יהדות גליציה לאמנציפציה (שנת "ברך בנך בקרבך" הנזכרת בסיפור היא שנת 1858 בגימטריה – השנה שבה פרנץ יוזף, קיסר הממלכה האוסטרו-הונגרית שהיטיב עם יהודי גליציה, זכה בבן בכור). ואולם, לפנינו סיפור שכולו ביקורת נגד האדיקות הדתית ונגד הסמכות הרבנית שאינה נטולה חולשות אנושיות: רדיפת בצע וכבוד, חוסר סובלנות וחוסר התחשבות בגורלו של היחיד הנמק בסבלו.

להלכה מנשה-חיים אמור היה להתגלות לפני אנשי בוצ'ץ' ולספר להם את האמת על המוצאות אותו. ואולם מעשה כזה היה מאמלל את אשתו, והורס את חייה ללא תקנה. לפי ההלכה היא היתה אסורה גם על בעלה החוקי, גם על בעלה החדש. בנה היה מוכרז "ממזר" שאסור בחיתון עד דור עשירי. חייה היו נהרסים עד היסוד. מנשה-חיים בוחר אפוא להיות קורבן, ולהגן על טובתה ותקינות חייה של אשתו. הוא מדיר את עצמו מן הציבור, מסתגר בבית-הקברות ושומר על אלמוניות מוחלטת (כמעט).

בעשותו כן, הוא פועל כמי שאינו מאמין בהשגחה העליונה ובתורת הגמול של שכר ועונש. הוא לוקח כביכול את האשמה ואת העונש על עצמו, אך האם הוא באמת מיישר את העקוב והופכו למישור?

למעשה, מנקודת המוצא ההלכתית מחטיא במעשהו הן את עצמו הן את אשתו, והחלטתו עלולה להביא לריבוי ממזרים בישראל. מבלי שהדברים ייאמרו גלויות ומפורשות, מנשה-חיים למעשה פועל לפי גישה חילונית גמורה, שבה אין דין ואין דיין. בעיני שומרי "שלומי אמוני ישראל" אין עברייני גדול ממנשה-חיים, שמחטיא את אשתו ועלול להרבות ממזרים בישראל. בעיני אדם חילוני וליברלי, מנשה-חיים הוא צדיק נסתר, המעמיס את החטא ועונשו על כתפיו (הגם שאשתו אשמה בגורלו לא פחות ממנו).

לפי ספרה של נילי כהן, אנו למדים שאילו היה מגיע סיפור המעשה של מנשה-חיים לרשויות החוק בימינו, יש להניח שבית הדין היה כופר באפשרות למכור את כתב ההמלצה, וכל התוצאות הנובעות מההנחה שמנשה-חיים מת, היו מתבטלות לאלתר – הן הכרזת האלמנות של קריינדיל טשארני, הן תוקף הנישואים השניים שלה, הן כשרותו של הבן שנולד. במילים אחרות: ייתכן שהמשפט שמתפקידו להחזיר את הסדר על כנו, היה מביא לאנדרלמוסיה גמורה. דווקא פתרון הכזב של מנשה-חיים, המשלים עם מותו המדומה, השיג *ad hoc* "אידיליה" מדומה ו"שקט תעשייתי".

נשאלת השאלה: האם היטיב עגנון "לשפוט" כאשר המציא את הפתרון להפוך את מנשה-חיים לנזיר-החיים ולקורבן המסתגר עד אחרית ימיו בבית הקברות (בדומה למנפרד הרבסט, גיבור הרומן *שידה*, שסגר את עצמו בבית המצורעים עד עולם)?

לכאורה עגנון עשה כן כדי להציג פתרון אלטרואיסטי שמעיד על אהבת האדם. ואולם עגנון לא ניחן כידוע בנפש רחמנית ובאמפתיה לנוכח סבלן של הבריות. להפך, ברוב המקרים ניפר שהוא מתבונן במציאות באירוניה, ולא בדמעה על עינו. קריינדיל טשארני מגירה דמעות על בעלה מבלי לדעת שתחת האבן קבור קבצן ששאל מבעלה את זהותו. עגנון אינו מגיר דמעות על גורלותיהם של גיבוריו, אלא מתבונן בהם בחיוך וולטריאני מוצנע, ספקני וחכם, ומראה את הכאוס המוסרי שהשתרר בעולם עם התערערות הסדרים הישנים והתפרקותו של התא המשפחתי הישן.

גרשון שקד הראה שלעגנון היתה תחבולה שהמציא בלזק ברוב מקוריותו ביצירתו *הקומדיה האנושית*: דמויות העומדות בצל ביצירה אחת עומדות באור הזרקורים ביצירה אחרת. והנה, ברומן *אונק' נטה ללון* (1939) צצות לא פעם בצדי הדרך דמויות המופרות לקורא מיצירותיו האחרות של עגנון, כגון ד"ר קוביה מילך (שעתיד היה למלא את תפקיד הפרוטגוניסט בסיפורו של עגנון "הרופא וגרושתו" (1941), וכאן הוא עדיין דמות צדדית. אזכיר בעניין זה פרשה נידחת, שלא הוזכרה בביקורת עגנון: בפרקי רומן גנוזים שהתפרסמו תחת הכותרת "בנערינו ובזקנינו" (על כפות המנעול, עמ' 319), מסופר על בן בנו של אותו תינוק ממזר שנולד לקריינדיל טשארני מבעלה בעודה נשואה למנשה-חיים.

לשיא האירוניה הגיע עגנון בסיפורו של אותו צאצא של קריינדיל טשארני, מר הופמן שמו, בנקאי עשיר האומר על בנו הקטן: "רואים אתם בחור זה, בחור זה כאילו אינו ממשפחתנו. בראשונה הייתי אומר שהוא דומה למנשה-חיים בעלה הראשון של קריינדיל טשארני זקנתי עליה

השלום, פיוון שראיתי שהוא מצער אחרים. לא הספיק מר הופמן לסיים כל דבריו עד שזקפה מרת הופמן שתי ידיה כנגדו בבהלה ואמרה, גירא בעיניך שטן, ובתוך דבריה רקקה שלוש פעמים. אמר מר הופמן, מנשה חיים אדם כשר היה אלא שנולד במזל רע."

האם נרמז כאן שגם אשתו של מר הופמן (שהוא בעצם צאצאו של ממזר, ועל-כן בעצמו ממזר, אך איש אינו יודע על כך), ילדה לו בן שאינו דומה לו כלל? שמא לפנינו סיפור של זנונים וממזרות, שנתגלגל בדרכים עקלקלות עקב אותה טעות פטאלית שמקורה במכירת זהותו של מנשה-חיים? האם צאצאה של קריינדיל טשאני הוא ממזר מכאן ומכאן, ומנשה-חיים אכן גרם במעשהו האלטרואיסטי לריבוי ממזרים בישראל?!

ובנושא השפעת הספרות הצרפתית מביא ספרה של נילי כהן מקור צרפתי לסיפורו של עגנון, המאיר אותו באור חדש ומפתיע. עגנון הן העמיד פנים כאילו אינו קורא כלל רומנים זרים, וכי הסופר המאוחר ביותר שהשפיע עליו היה הרמב"ם (אפילו לא ביאליק שממנו הושפע עד מאוד). לפיכך, הביקורת במקומותינו נוטה לחפש ביצירתו מקורות עבריים-יהודיים. כך, למשל, ספרו של פרופ' יהודה פרידלנדר "והיה העקוב למישור": מסות על נובלה לש" עגנון (1993) עוסק כולו ב"ארון הספרים העברי" המשתקף ביצירה. גם מאמרי הכלול בו מוקדש להשפעתה של הפואמה "קוצו של יוד" של יל"ג על סיפור העגינות של האשה. עגנון מראה שביצירת יל"ג רב מחמיר מביא על האשה את אסונה, ואילו בסיפורו ה"מתכתב" עם יל"ג – רב מקל שהתיר את העגינות כלאחר-יד גרם שלא בכוונה לעיוות נורא שתוצאותיו מי ישוּן. הלכה שעגנון מלמדנו הוא, שאחת היא אם יחמיר הרב ואם יקל: אין מזל לישראל, וכל שיעשה אדם מישראל כדי להימלט מן הגורל הצפוי לו, לא יעלה הדבר בידו.

נילי כהן מכלילה בפרק "אמת וטקס" העוסק ב"והיה העקוב למישור" את סיפור יעקב, ובכך מקבלים שני הסיפורים ממדים לאומיים על-זמניים.

ואולם, בניגוד לדעה הרווחת שסיפוריו של עגנון הם סיפורים יהודיים-גלויים, ספרה של נילי כהן מביא מקור לא ידוע לסיפור "והיה העקוב למישור", המלמד שעגנון יכול היה בערמת-אמן לקבל השראה מסיפור נכרי ו"לגייר" אותו כהלכה. מדובר בסיפורו של בלזק "קולונל שאבר", המגולל את קורותיו של קצין קרבי שנלחם בקרבות נפוליון ותועד כמי שנפל בקרב. הלוחם יוצא מקברו פצוע אנוש, וחוזר לחיים בסיוע כפריים המטפלים בו. בשובו לפריז, הוא מגלה שאשתו שירשה את רכושו התחתנה עם אחר, ועתה היא אם לילדיו של בעלה השני. בסופו של דבר, לאחר ניסיונות להחזיר את המצב על כנו, קולונל שאבר המרושש והשבור מתייאש ומחליט להישאר בין המתים. את שארית חייו הוא עושה בבית מחסה, ללא אמצעים, זהות וכבוד.

בין שני הסיפורים – המקור הצרפתי והסיפור העגנוני – יש אמנם גם הבדלים רבי-משמעות, אך המשותף להם היא עמדתו הספקנית והאירונית של המחבר המובלע, שאינו מאמין ליומרת הצדק של עולם המשפט ושל העולם ההלכתי.

סיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור" הוא רק סיפור אחד הנדון בספר משפטים ומילים (2022) שהוא ספר מעורר מחשבה ומאתגר מן הבחינה האינטלקטואלית. ספר זה, המתעמק בתריסר יצירות ספרות נודעות, או יותר, הוא הספר המקיף והמדרבן ביותר בעברית בנושא "משפט וספרות".